

روحانیت شیعه و گفتمان استعمار ستیزی در ایران

۱۵ اردیبهشت ۱۳۹۳ ساعت ۱۸:۱۵

جنگهای اول و دوم ایران و روس در عهد فتحعلیشاه، اولین میدان آزمون روحانیت شیعه بود که با حضور و ظهور خیره کننده علما میادین نبرد حیات زنده و پویای آن را نوید می داد، اما حکومت ناتوان و ضعیف قاجار، نه تنها از این ظرفیت عظیم بهره نبرد، بلکه با کارشکنی و تخطئه مبارزات علما، عملاً ضعیف شد و در نهایت شکست علما را آرزو داشت. در جنگ ایران و روس، علما با فتوای خود برای دفاع از حریم اسلام و مسلمین و سرزمین مقدس ایران به پا خاستند و مردم را در شرایط دشوار کمک نمودند، ولی حاکمان قاجار نتوانستند از این نیروهای الهی درست استفاده کنند.

بدون شک هر انقلاب اجتماعی با تکیه بر عوامل و دلایل مختلفی به ثمر می نشیند، که از آن میان، دلایل و شرایط تاریخی، جایگاه و اهمیت ویژه‌ای در ایجاد و فرجام آن دارد. انقلابهای معاصر جهان، عموماً بر بستر و رویکرد تاریخی به تلاش و تکاپو برخاسته و در شرایط مقتضی، از حیث سیاسی و اقتصادی و باورهای اعتقادی، به منصفه ظهور رسیده‌اند. انقلاب اسلامی ایران به رهبری امام خمینی(س) در شرایطی طلوع کرد که جامعه سیاسی ایران، با عبور از گذرگاههای حساس تاریخی و آکنده از تجربیات و مبارزات سیاسی، رهبری جدید و توانمندی را انتظار می کشید. پذیرش این رهبری و محتوای ایدئولوژیک انقلاب، امری دفعی و تصادفی نبود، بلکه انتخابی بود که در فرآیند مبارزات ملت ایران در تاریخ دویست ساله معاصر و در بستر آزمون رهبران و شیوه‌های مختلف سیاسی و مبارزاتی به دست آمد.

حکومت قاجار که در اوج ناتوانی بلاد اسلامی در ایران پا گرفت، به دلیل ماهیت قبیلگی و بی‌دانشی خود، همراه با تهاجم بی‌سابقه فرهنگی، سیاسی و نظامی غرب به ایران موجبات فروپاشی کامل دولت حاکم بر کشور اسلامی ایران را فراهم ساخت. قاجارها در گردونه سیاسی دو دولت روس و انگلیس، دستاوردهای عظیم تمدن و عزت اسلامی را به تاراج دادند و با بی‌رمقی کامل، سرزمینها و ذخایر فرهنگی - اقتصادی کشور را تسلیم آن دو دولت کردند. روحانیت و علمای اسلام، بعد از یک دوره مبارزات فکری، و در پس غلبه اصولیون بر اخباریون رویاروی با جریانی شدند که اینک در قالب استعمار به استثمار و استحاله امت اسلام پرداخته بود.

جنگهای اول و دوم ایران و روس در عهد فتحعلیشاه، اولین میدان آزمون روحانیت شیعه بود که با حضور و ظهور خیره کننده علما میادین نبرد حیات زنده و پویای آن را نوید می داد، اما حکومت ناتوان و ضعیف قاجار، نه تنها از این ظرفیت عظیم بهره نبرد، بلکه با کارشکنی و تخطئه مبارزات علما، عملاً ضعیف شد و در نهایت شکست علما را آرزو داشت. در جنگ ایران و روس، علما با فتوای خود برای دفاع از حریم اسلام و مسلمین و سرزمین مقدس ایران به پا خاستند و مردم را در شرایط دشوار کمک نمودند، ولی حاکمان قاجار نتوانستند از این نیروهای الهی درست استفاده کنند. علما همزمان با رشد شتابنده ترقی و تجدد در غرب و هجوم

برق آسای غربیها به قلمرو اسلامی از جمله ایران، بدون سلاح به دفاع گسترده خود ادامه می دادند. هجوم انگلیس به ایران در پوشش قراردادهای استعماری رویتزر، رژی، دارسی، وثوق الدوله و... نه تنها روحانیت را از تکاپوی مبارزات سیاسی باز نداشت، بلکه در اقداماتی بی نظیر و در مبارزاتی که، بعدها به عنوان مبارزه منفی از آن نام برده می شد، دشمنان غربی را در عملیات استعماری خود ناکام ساختند که از آن میان، می توان به حماسه تاریخی و دوران ساز جنبش تنباکو، به رهبری مرجع بزرگ آیت الله میرزای شیرازی اشاره نمود.

فتوای تحریم تنباکو، همچون سلاحی آهنین پیکر استعمار خشن انگلیس را نشانه رفت و چنان او را مضطرب و برآشفته ساخت که از آن پس مقوله روحانیت شیعه همواره به عنوان موضوع منابع اطلاعاتی و سیاسی غربیان در مطالعات و اقدامات استراتژیک آنان به حساب می آمد.

طلوع نهضت مشروطیت با رهبری مراجع بزرگ نجف و ایران، آغاز حرکت جدیدی از روحانیت بود که مشخصاً دولت و حکومت را به مبارزه می خواند. علما در جمع بندی جدید، استبداد قاجار را مانع هرگونه تحول اساسی در ساختارهای سیاسی - اجتماعی جامعه دانسته و با آن به مبارزه برخاستند. اگر چه جمعی دیگر از علما بر اساس دل نگرانیهایی که از مواضع غرب زده ها داشتند، مبارزه با حکومت را صلاح ندانسته و نتیجه آن را استیلای غرب می دانستند. (۱) بدون شک دستاورد نهضت مشروطیت دستمایه ای عظیم و غنی به عنوان پایه انقلاب اسلامی محسوب می گردد.

مشروطیت نقطه عطفی در برخورد آرای سیاسی علما در ارتباط با رویکرد سیاسی اسلام بود، اگر چه ناکامی مشروطیت بر اثر نفوذ روشنفکران غربگرا، باعث یأس و ناامیدی روحانیت از روند تحولات سیاسی گشت، مع ذلک جریان مبارزه با استبداد و استیلای خارجی به قوت خود باقی ماند.

جنگ جهانی اول و آثار و تبعات آن در ایران و عتبات عالیات، بار دیگر تحرک گسترده ای در بین جامعه روحانیت ایجاد نمود؛ علمای بزرگی همچون سید محمد کاظم یزدی (۲)، میرزا محمد تقی شیرازی (۳)، شریعت اصفهانی (۴) و شماری دیگر از علما، در صف اول مبارزه با متفقین حضوری چشمگیر و موثر داشتند و به لحاظ ایدئولوژیک با روشن بینی خاصی برای در هم کوبیدن قدرت روس و انگلیس، جواز همکاری با عثمانی و آلمان و پیوستن به صفوف آنان را صادر نمودند. در ایران روحانی برجسته و روشنفکر، مرحوم مدرس (۵) به عنوان حامی جبهه عثمانی علیه متفقین وارد کارزار شده بود. بدین ترتیب علما در خیزشی بی نظیر و تاریخی، جبهه متحد و قدرتمند خود را در برابر غرب به نمایش گذاشتند.

با فروکش کردن زبانه های آتش جنگ عالمگیر و پیدایش تحولات جدید سیاسی در اروپا، کودتای رضاخان با کوشش و حمایت انگلیس در ایران به وقوع پیوست و جامعه آشفته و متلاشی ایران آماده پذیرش چنین رویدادی بود. این امر از دید انگلیسی ها مخفی نمانده بود و آنان چهار هدف را در سایه کودتا دنبال می کردند:

۱- مهار و سرکوب قدرت مذهب و روحانیت اسلام خصوصاً شیعه.

۲- جلوگیری از گسترش موج جدید کمونیسم که از روسیه برخاسته بود.

۳- چنگ اندازی به منابع اقتصادی ایران از طریق ایجاد یک دولت باثبات و آهنین.

۴- مهار نهضتها و خیزشهای اصیل اسلامی و مردمی در ایران (خیابانی (۶)، جنگلی (۷)، تنگستانیها (۸) و...)

رضاخان با ظاهر سازی عوامفریبانه، در فاصله کودتا تا رسیدن به سلطنت (۱۲۹۹-۱۳۰۴) موفق شد با چهره ای مذهبی و طرفداری از علما، مقاومت های پنهان و آشکار آنان را خنثی نماید و تنها مدرس بود که از ابتدا، کودتا را مخالف قانون اساسی و شرع اسلام

اعلام نمود.

رضاخان با راندن احمدشاه قاجار به خارج و تصرف سلطنت به تحکیم پایه‌های قدرت خود پرداخت. وی از این تاریخ تا سقوط حکومتش، با تغییرات اساسی در دیدگاه و اقدامات خود به مبارزه با مظاهر و شعائر مذهبی و روحانیت پرداخت. امام خمینی به عنوان شاهدی هوشیار، تصاویر روشنی را از آن دوران به دست داده است:

«... در همین مدرسه فیضیه، نمی‌توانستند طلبه‌ها توی حجره‌های خودشان روز بمانند، آنها مجبور بودند که قبل از آفتاب بروند باغات و آخر شب برگردند، برای اینکه اگر در مدرسه می‌ماندند، پاسبانها می‌ریختند در مدرسه و می‌بردند آنها را خلع لباس می‌کردند.» (۹)

در حالی که انگلیسیها، روند تثبیت قدرت رضاخان را تعقیب می‌کردند، او به اتکا و پشتوانه آنان، در زدودن آثار و مظاهر مذهب، بی‌پروایی و بی‌تابی می‌نمود. در آخرین حلقه از اقدامات ضد مذهبی، به کوبیدن مسجد گوهرشاد که از مراکز مذهبی و مقدس در نزد شیعیان به حساب می‌آمد، پرداخت. امام خمینی(س) در این باره می‌گوید:

«... در مسجد و معبد مسلمین که مرکز اقامه نماز بود، عبادت خدا بود، اینها ریختند و یک عده از مظلومین [را] که برای دادخواهی آنجا مجتمع شده بودند، قتل عام کردند و از بین بردند.» (۱۰)

از آنجا که بیست سال دیکتاتوری و حکومت ترور و وحشت، رویگردانی مردم از رژیم را به دنبال داشت، انگلیسیها با ترفندی جدید، مهره خود را که تاریخ مصرفش به اتمام رسیده بود، با شروع جنگ جهانی دوم در شهریور سال ۱۳۲۰ هـ ش از گردونه خارج کردند و با تبعید وی به جنوب آفریقا، فرزند جوان او را بر مسند قدرت نشانند. کشور ایران در دهه بیست شاهد تحولات پیچیده سیاسی بود. ظهور حزب توده و پشتیبانی آن از طرف کشور قدرتمند شوروی، ادامه اشغال ایران توسط متفقین، و حضور ارتش سرخ در مناطق شمالی و خطه آذربایجان، طعم شیرین فرار و سقوط رضاخان را از ذائقه مردم بیرون برده بود. از همه مهمتر، تبلیغات شدید ضد مذهبی و ضد روحانی دوره قبل موجب شده بود که روحانیت در انزوا و انفعال بی‌مانندی قرار گیرد به طوری که خلأ و فقدان رهبری توانمند مذهبی، از ویژگیهای بارز این دوران است.

امام می‌فرمایند:

«... یک رأسی که بتواند آنها را جمع کند نبود.»

اگر چه حضور شخصیت روحانی و مبارزی همچون آیت‌الله کاشانی(۱۱)، همچنان پیام‌آور صبغه مذهبی و روحانی مبارزات این دوران است، اما از آنجا که مسئله اصلی این دوران، ملی شدن صنعت نفت بود و این امر، همه جریانات سیاسی را تحت‌الشعاع خود قرار داده بود، لذا جریانات سیاسی - مذهبی، تنها در سایه ملی شدن صنعت نفت کر و فری داشتند، نه صبغه و مضمون و ماهیتی اسلامی. (۱۲)

امام در چند مورد به نقد و انتقاد از شیوه مبارزات آن دوران پرداخته و به غیرمذهبی بودن نهضت نفت اشاره داشته‌اند:

«... در قضیه ملی کردن صنعت نفت هم، چون اسلامی نبود، ملی تنها بود، به اسلام کاری نداشتند و از این جهت نتوانستند کاری انجام بدهند.» (۱۳)

تنها جریانی که به نام اسلام مبارزه می‌کرد، جریان فدائیان اسلام به رهبری روحانی جوان، شهید نواب صفوی بود. شیوه‌های مبارزاتی این گروه در بعضی موارد، مورد تأیید مرجعیت عام آن روزگار نبود و حتی بعضاً بر اثر مخالفت برخی از اعضای گروه موجب انشقاق می‌گردید. (۱۴)

در چنین شرایطی و بر اثر ناتوانی رهبران سیاسی، کودتای آمریکایی ۲۸ مرداد به وقوع پیوست و با برگشت شاه به اریکه قدرت، به تدریج آمریکا جایگزین استعمار پیر انگلیس گردید.

اگر چه شبکه‌های نفوذ انگلیسی، در قالب تشکیلات فراماسونری، در تار و پود رژیم پهلوی رخنه داشتند، اما این آمریکاییها بودند که با گسیل مستشاران نظامی و اقتصادی خود به ایران، زمام امور کشور را به دست گرفته بودند.

در آغاز دهه چهل و پس از رحلت آیت‌الله بروجردی، (۱۵) شاه تحت عنوان مدرنیزه کردن کشور، به جنگ تمام عیار با مبانی و ارزشهای ملی - اسلامی پرداخت. در حالی که بیش از چهل سال از روی کار آمدن حکومت پهلوی می‌گذشت و همه ظواهر نشان می‌داد که نهضت مذهبی از تکاپوی انقلابی و سیاسی فروهشته بود، در چنین هنگامه‌ای نهضت عظیم مردم مسلمان ایران به رهبری روحانیت آغاز گردید. امام خمینی که بیش از چهل سال متوالی با تیزبینی و آینده‌نگری، مسائل سیاسی و اعتقادی جامعه ایران را تعقیب می‌نمود و در حالی که کوله‌باری از تجربیات مبارزات علمای گذشته و حوادث سیاسی را بر دوش داشت، در یکی از حساس‌ترین شرایط تاریخی ایران و جهان اسلام، پا به عرصه مبارزات سیاسی و اداره انقلاب اسلامی مردم ایران گذاشت. حادثه خونین پانزده خرداد، صدای خفته و نهفته ملت ایران را که در زیر چکمه‌های رضاخان و فرزندش به ظاهر خاموش شده بود به گوش جهانیان رساند. این صدا برآمده از فرهنگ مذهبی مردم و حاصل مبارزات ظلم‌ستیزی تاریخی آنان بود. از آن پس تئوریهای مادیگرایانه غرب و شرق، در رابطه با افول مذهب، سست و بی‌پایه گردید. تبعید امام بعد از اعتراض متهورانه ایشان به تصویب قانون کاپیتولاسیون، نقطه عطف و آغاز مبارزات جدید ملت ایران بود. این مبارزه مستمر و پایدار در کمتر از دو دهه به ثمر نشست و سرانجام بهمن خونین ۵۷ نظام به ظاهر مقتدر و تا دندان مسلح ولی پوشالی رژیم پهلوی را در امواج خروشان خود فرو برد.

بدین سان نظام دینی - سیاسی اسلام که دشمنان بر سر ناکامی آن ترانه‌ها سروده بودند و دوستان زیادی نومیدانه به آن باور رسیده بودند، بر ویرانه‌های حکومت طاغوتی شاهنشاهی و تفکر سکولاریستی و ماتریالیستی سر برآورد و سرش زبایی را که خداوند متعال در قرآن مجید وعده داده بود محقق گرداند: «و نرید ان نمین علی‌الذین استضعفوا فی الارض و نجعلهم ائمه و نجعلهم الوارثین.» (۱۶)

پی‌نویس‌ها:

۱- مرحوم شیخ‌فضل‌الله نوری از چهره‌های بارز این جریان بود که ضمن طرفداری از «مشروطه مشروعه» خطر استیلای غرب را گوشزد می‌نمود.

۲- آیت‌الله سیدمحمدکاظم طباطبایی یزدی (۱۳۳۷-۱۲۴۷ ه ق) از علما و مراجع بزرگ شیعه بوده است و کتاب ارزشمند

عروه‌الوثقی از اوست. فرزند ایشان در جهاد علیه انگلیس به شهادت رسید.

- ۳- میرزاه‌محمدتقی بن محب علی شیرازی (۱۳۳۸ ه ق) پس از مرحوم سیدمحمدکاظم یزدی ریاست شیعه را بر عهده گرفت و رهبری مبارزات شیعیان در عراق بر علیه انگلستان را عهده‌دار شد.
- ۴- ملا فتح‌الله فرزند محمدجواد (۱۳۳۹ ه ق) فقیه و حکیم بزرگ که در اکثر علوم عقلی و نقلی صاحب نظر بود. از تألیفات اوست: حاشیه بر فصول، قاعده صدور در حکمت، قاعده لاضرر و...
- ۵- آیت‌الله سیدحسن مدرس (۱۲۸۷ق - ۱۳۱۶ ه ق) روحانی شجاع و مبارزی که از طرف علمای نجف برای مجلس شورای ملی برگزیده شد و سرانجام در راه مبارزه برای استقلال توسط رضاشاه به شهادت رسید.
- ۶- شیخ محمد خیابانی نماینده مجلس دوره دوم بود و علیه قرارداد ۱۹۱۹ بین وثوق‌الدوله و انگلیسی‌ها قیام نمود و توسط دولت مرکزی در تبریز به شهادت رسید. وی روزنامه تجدد را اداره می‌کرد.
- ۷- یونس معروف به میرزا کوچک‌خان در سال ۱۲۹۸ ه ق متولد شد و برای مبارزه با بیگانگان در سال ۱۳۳۴ ه ق با تشکیل کمیته‌ای به نام «اتحاد اسلام» نهضت جنگل را بنیان نهاد. ولی سرانجام این نهضت سرکوب شد و میرزا یازدهم آذر سال ۱۳۰۰ ه ش به شهادت رسید.
- ۸- این قیام از سال ۱۳۳۳ ه ق توسط تنگستانیها شروع شد و پس از شش سال جنگ با قوای انگلیس و تقدیم شهدای زیاد از جمله رئیسعلی دلواری در سال ۱۳۳۹ قمری برابر با ۱۳۰۰ خورشیدی به پایان رسید.
- ۹- صحیفه نور، ج ۶، ص ۵۵.
- ۱۰- صحیفه نور، ج ۱۰، ص ۱۷۹.
- ۱۱- آیت‌الله سیدابوالقاسم کاشانی (۱۳۸۰-۱۳۰۳ ه ق) از علمای مبارز و مجاهد که در مبارزه با انگلستان در عراق و ملی شدن صنعت نفت در ایران نقش زیادی داشت.
- ۱۲- صحیفه نور، ج ۱۳ - ص ۱۸۸، بر اساس درک همین ضرورت بود که حضرت امام کوشید روحانیت شیعه را تحت زعامت واحدی قرار دهد و تلاشهایی که برای تثبیت مرجعیت آیت‌الله بروجردی صورت گرفت در پاسخ به این نیاز بود.
- ۱۳- صحیفه نور، ج ۱۲، ص ۲۴۸.
- ۱۴- رجوع شود به کتاب ناگفته‌ها اثر شهید مهدی عراقی.
- ۱۵- حضرت آیت‌الله حاج سیدحسین طباطبایی معروف به آیت‌الله بروجردی (۱۳۸۰-۱۲۲۹ ه ق) زعیم حوزه علمیه قم (بعد از آیت‌الله حائری) و بزرگ‌ترین مرجع تقلید شیعیان بعد از شهریور ۱۳۲۰ ه ش بود.
- ۱۶- سوره قصص / ۵.

